

Partikels: naar een partikelwoordenboek voor het Nederlands

Ton van der Wouden¹

Abstract

Particles are a well-known stumbling block for foreign speakers learning Dutch. So far, however, there exists no such thing as a comprehensive overview of the particles of Dutch. After an overview of some of the typical properties of three main types of particles to be distinguished, viz., modal particles, focus particles and discourse particles, the outlines of a dictionary (plus grammar) of the Dutch particles are sketched.

1 Inleiding

In dit artikel wordt een overzicht gegeven van onderzoek in het kader van VNC-project 'Partikelgebruik in Nederland en Vlaanderen'. Dat is op 1 januari 1998 van start gegaan en heeft ten doel meer licht te werpen op een tamelijk veronachtzaamd onderdeel van de Nederlandse taal, te weten de partikels. 'Het Nederlands' moet daarbij in ruime zin worden begrepen als het Nederlands in Nederland én in Vlaanderen. Het project wordt gesubsidieerd door het Vlaams-Nederlands Comité voor Nederlandse Taal en Cultuur, een samenwerkingsverband van Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) en haar Vlaamse tegenhanger (FWO-Vlaanderen).

Het is de bedoeling dat er aan het eind van het project twee eindproducten zijn:

- Een proefschrift over variatie in partikelgebruik.
- Een lexicografisch product over De Partikels Van Het Nederlands.

De verantwoordelijkheid voor het eerste eindproduct ligt bij Inge Callebaut, die genoemd proefschrift voorbereidt aan de Vrije Universiteit Brussel. Dit artikel gaat vooral over een aantal algemene problemen rond dat lexicografische product, dat de verantwoordelijkheid is van de auteur van dit artikel.

In het eerste gedeelte van deze bijdrage ga ik kort in op de vraag, wat partikels zijn, en bespreek ik een aantal opvallende eigenschappen ervan. Het tweede gedeelte gaat vooral over de lexicografische beschrijving van partikels.

2 Eigenschappen van partikels

Voordat men kan beginnen aan een lexicografisch product, moet men eerst weten wat men opneemt en wat niet. Een voorbeeld: idealiter bevat een algemeen woordenboek van het hedendaags Nederlands alle woorden van het algemeen hedendaags Nederlands, en niets meer dan dat. Dit ideaal is bij dit schijnbaar simpele voorbeeld al onbereikbaar, want op vragen als: waar houdt taal op algemeen hedendaags Nederlands te zijn en wordt het dialect, sociolect, jargon, vaktaal, ouderwets, enzovoort? bestaat tot op heden geen werkelijk goed antwoord.²

Dit afbakeningsprobleem wordt niet gemakkelijker oplosbaar als men slechts een gedeelte van het algemeen hedendaags Nederlands wil beschrijven, bijvoorbeeld één semantisch veld of één woordsoort: echte fundamentele oplossingen voor de problemen van afbakening ten opzichte van dialect, jargon, verouderd taalgebruik en dergelijke zijn er in het algemeen niet. Bijkomend probleem bij zo'n deel-woordenboek is de verantwoording van de selectie: lijkt dat bij frequentatieve werkwoorden, scheldnamen voor inwoners van steden en dorpen, of namen voor ziekten van het vee nog tamelijk eenvoudig, bij zoiets als partikels is dat zeer moeilijk, zo niet onmogelijk. De woordsoort 'partikel' is namelijk buitengewoon slecht gedefinieerd (maar er is niemand die een betere term heeft). Er zijn ten minste vijf gebruiksmogelijkheden voor de term 'partikel' in de taalwetenschap (vergelijk Wolski (1986), König (1991), Foolen (1993), Foolen (1996b), Kärnä (2000)):

- In de oudste (Griekse en Latijnse) traditie wordt de term 'partikel' gebruikt om te verwijzen naar alle onverbuigbare woorden: voegwoorden, bijwoorden, voorzetsels enzovoort (Kärnä 2000);

¹ Gedeelten van dit materiaal werden eerder gepresenteerd tijdens lezingen in Groningen, Nijmegen, Leiden, Antwerpen, Berlijn, Marburg, Leuven, en Utrecht. Met dank aan het publiek aldaar, aan Inge Callebaut, Piet Van de Craen, Jack Hoeksema, Ad Foolen, Walter Haeseryn, Frans Zwarts, en de redactie van *Nederlandse Taalkunde*.

² Vergelijk, bijvoorbeeld, de inleiding tot het 'Groene Boekje' (Woordenlijst 1995) en de reacties daarop in de vakliteratuur.

- Onder invloed van het Angelsaksisch gebruik wordt 'partikel' gebezigd als synoniem voor 'scheidbaar deel van een samengesteld werkwoord', bijvoorbeeld *op in ik bel hem op* dat deel is van het werkwoord *opbellen* (vergelijk bijvoorbeeld Den Dikken 1995);
- Het Duits en het Nederlands, maar ook vele andere talen, kennen kleine woordjes "die betrekking hebben op de gehele zinsinhoud en deze op subtiele wijze schakeren" (ANS: 457), zoals *soms* (in de niet-temporele lezing) in de vraag *is uw man soms thuis?* of *maar* in het verzoek of bevel *trek je broek maar uit*. In de traditie worden die woordjes onder meer aangeduid met termen als 'modale partikels' en 'schakeringspartikels'. In de Germaanse talen Nederlands en Duits staan die partikels meestal in het middenveld, dat betekent (in de hoofdzin) tussen het verbogen werkwoord en de werkwoordelijke eindgroep, maar in het klassieke Grieks (Denniston 1975) of het moderne Chinees (Alleton 1981) hoeft dat helemaal niet het geval te zijn;
- Het is niet ongebruikelijk om focus-bijwoorden als *zelfs*, *alleen* en *maar* (in het gebruik waarin het vergelijkbaar is met *alleen*, als in *we zijn maar arme taalkundigen, heb meelij met ons*) aan te duiden met de term 'focuspartikel' (König 1991);
- De term 'partikel' wordt tenslotte ook nog gebruikt voor lexicale elementen die in andere tradities met termen als 'discourse marker' worden aangeduid. Het gaat dan om woordjes waarvan de eerste functie is, het gesprek te structureren. Voorbeelden zijn *enfin* en *kortom*, die aanduiden of suggereren dat de spreker (een deel van) het gesprek samenvat, en *maar* in zinnen als *maar hoe zit het nou met dat proefschrift van jou* dat door een spreker gebruikt kan worden om zijn of haar gesprekspartner(s) duidelijk te maken dat er een ander onderwerp wordt aangesneden (zie bijvoorbeeld Redeker (1994).

Het eerste gebruik van de term is te algemeen om nog bruikbaar te zijn, het tweede is van een geheel andere orde dan de andere. In het partikelwoordenboek wordt dan ook slechts aandacht besteed aan de partikels van het Nederlands in de derde, de vierde en de vijfde betekenis van het woord. Dat die drie soorten partikels bijeengenomen worden heeft tenminste twee redenen: deze gebieden zijn lexicografisch allemaal zo goed als onontgonnen terrein,³ en het heeft zin om ze in samenhang te onderzoeken omdat in elk geval sommige woorden, zoals *maar*, in elk van die functies gebruikt kunnen worden.⁴

In de volgende paragraaf gaan we iets nader in op eigenschappen van een aantal verschillende soorten partikels.⁵ Anders dan in Van der Wouden (1999) wordt hier geen aparte aandacht besteedaan schaalpartikels als *minstens* en *hoogstens*, omdat die term wel voor zichzelf spreekt (vergelijk Klein 1997).

2.1 Soorten partikels

Laten we om enige orde in de chaos te scheppen drie soorten partikels onderscheiden.⁶

Focuspartikels als *zelfs*, *alleen*, *vooral*, *met name*, *niet eens*, *ook*, enz. plaatsen bepaalde zinsdelen of betekenisaspecten op de voorgrond (Hoeksema en Zwarts 1991, König 1991).⁷ Een zin als (1) bijvoorbeeld is bij een neutrale intonatie een neutrale mededeling.

³ Dit wordt vooral beseft en betreurd door niet-moedertaalsprekers: de partikels, die "Typical Dutch noises with no particular meaning" (een gelukkige term geciteerd door Foolen 1986), en de problemen die ze kunnen opleveren (en ook daadwerkelijk opleveren) in het onderwijs Nederlands als vreemde taal zijn een terugkerend thema op de Colloquiua Neerlandica, de driejaarlijkse bijeenkomsten van extramurale neerlandici.

⁴ Als we dichter bij de terminologie van de traditionele grammatica willen blijven dan moeten de meeste partikels ingedeeld worden bij de bijwoorden. Met deze laatste constatering leren we overigens ook niet veel want de categorie bijwoorden is een buitengewoon heterogene klasse van woorden en woordjes met als voornaamste gemeenschappelijke kenmerk dat ze niet in een andere woordsoort passen (Roose 1964:12).

Abraham (1986) gaat in op de eigenschappen die partikels onderscheiden van andere bijwoorden.

⁵ Vergelijk ook de ANS, 456-7 en 1346-9.

⁶ Denk niet dat deze driedeling de mogelijkheden uitput. In de literatuur over ontkenningen worden negatieve bijwoorden (als het Nederlandse *niet*) dikwijls ook aangeduid met de term partikel (zie bijvoorbeeld Duffield 1995). Creolentalen beschikken dikwijls over rijke systemen van partikels die tijd, modus en aspect uitdrukken (zie bijvoorbeeld Singler 1990). Er zijn talen met systemen van evidentieële partikels (die iets zeggen over de bron van des sprekers informatie, zie bijvoorbeeld Chafe en Nichols 1986) en talen met miratieve partikels (die iets uitdrukken over de mate waarin de spreker de beschreven stand van zaken verwacht had) (DeLancey 1997), enz. Denk overigens niet dat dit soort partikels beperkt is tot exotische talen: in Van der Wouden (1998) wordt gesuggereerd dat veel Nederlandse kindertjes een stadium doorlopen waarin *nou* als vraagpartikel fungeert, *maar eens* fungeert bij een aantal sprekers als puur grammaticaal partikel dat zwakke directieven markeert (cf. infra) en het Nederlandse *warempel* zouden we kunnen beschouwen als een miratief partikel.

⁷ Er is alle reden om combinaties als *met name* en *niet eens*, als partikels, dus als lexicale eenheden te beschouwen. We komen daar later nog op terug.

- (1) Jan had een goede lezing.

Voegen we een focuspartikel als *zelfs* of *alleen* toe vóór *Jan*, dan verandert er niets aan de waarheidsvoorwaarden, dus aan de betekenis, van de zin: hij is waar als Jan een goede lezing had, en onwaar in alle andere gevallen. Door die toevoeging van *zelfs* of *alleen* wordt echter wel van alles gesuggereerd over Jans lezing in vergelijking met andere lezingen van Jan, respectievelijk lezingen van anderen, bijvoorbeeld dat Jan meestal niet zulke goede lezingen houdt (2) of dat de andere lezingen niet goed waren (3):

- (2) Zelfs Jan had een goede lezing.
(3) Alleen Jan had een goede lezing.

Een speciaal type van focuspartikels zijn de **tijdspartikels**: woordjes als *al*, *nog*, *pas*, *weer*, *niet meer* enz.⁸ Net zoals de "gewone" focuspartikels leggen deze tijdspartikels speciaal accent op bepaalde aspecten van de zin of uiting, in dit geval op de temporele:⁹

- (4) Frans ging om vier uur naar bed.
(5) Frans ging al om vier uur naar bed.
(6) Frans ging pas om vier uur naar bed.
(7) Frans ging weer om vier uur naar bed.

Een zin als (4) zal in het algemeen gebruikt worden om op neutrale wijze de boodschap over te brengen dat een zekere Frans op een bepaald moment een zekere handeling verrichtte. Zin (5) brengt dezelfde boodschap over, en is waar onder dezelfde omstandigheden - dat is dus een belangrijk verschil met 'echte' bijwoorden van tijd zoals *vandaag*, die wel invloed hebben op de betekenis, de waarheidsvoorwaarden van de zin. Toevoeging van *al* geeft de hoorder echter tegelijkertijd te verstaan dat het tijdstip van naar bed gaan eerder lag dan in het algemeen, of in het algemeen voor Frans, gebruikelijk is. Zin (6) verschilt slechts daarin van (5) dat nu gesuggereerd wordt dat de handeling juist onverwacht laat plaatsvond. Het woordje *weer* in zin (7) tenslotte maakt duidelijk dat deze persoon deze handeling niet voor het eerst op dit tijdstip uitvoerde.

Modale partikels vormen de tweede belangrijke categorie. Haeseryn e.a. (1997: 457) (in het vervolg: ANS) zegt daarover dat ze "betrekking hebben op de gehele zinsinhoud en deze op subtiële wijze schakeren". Voorbeelden zijn *nou*, *dan*, *toch*, *maar*, *eens*, *even* enzovoorts. Deze partikels zijn doorgaans onbeklemtoond en onbeklemtoonbaar zijn (Elffers 1997) en staan vrijwel altijd midden in de zin (in het middenveld, dat wil zeggen (in hoofdzinnen) tussen persoonsvorm en werkwoordelijke eindgroep¹⁰) en wel op de grens tussen thema en rhema (Krivonosov 1963, De Vriendt en Van de Craen 1986). De betekenis van deze partikels is vaak heel moeilijk te omschrijven (ik kom daar op terug). De opmerkingen tussen de haakjes bij de volgende voorbeelden zijn dan ook meestal niet meer dan suggesties.¹¹

⁸ Argumenten om de tijdspartikels in te delen bij de focuspartikels zijn te vinden in König (1991) en Foolen (1993). Smessaert (1999) is de meest recente uitgebreide behandeling van dit soort partikels in het Nederlands: hij spreekt overigens van 'aspectuele partikels'.

⁹ Een reviewer wijst op een syntactisch verschil tussen *al*, *pas* en *weer*: volgens de bekende eenzinsdeelproef zijn *al* en *pas* onderdeel van een groter zinsdeel, terwijl *weer* een zelfstandig zinsdeel lijkt te zijn: vergelijk het grammaticale *al/pas om vier uur ging Frans naar bed* met het twijfelachtige *?weer om vier uur ging Frans naar bed*, terwijl omgekeerd **al ging Frans om vier uur naar bed* volstrekt onacceptabel is, in tegenstelling tot *weer ging Frans om vier uur naar bed*. Merk op dat er ook weer verschil is tussen *pas* en *al*: *Pas* kan in tegenstelling tot *al* ook zelfstandig gebruikt worden, als in *pas ging Frans om vier uur naar bed*, maar dan heeft *pas* de betekenis 'onlangs' (Barbiers 1995).

¹⁰ In ANS-terminen: tussen de eerste en de tweede pool.

¹¹ König (1991: 174 vv.) geeft een handig overzicht van wat er tot dan is voorgesteld aan eigenschappen van modale partikels: ze hebben doorgaans ook andere functies ('multiple class membership'); ze zijn het eindpunt van een grammaticalisatieproces, gevoed door diverse klassen functiewoorden; ze komen niet voor in het voorveld (dwz. voor de persoonsvorm in hoofdzinnen); ze kunnen niet bevroegd, ontkend enz. worden; ze leveren geen bijdrage aan de propositionele inhoud van een zin; ze kunnen geen klemtoon (stress) krijgen; ze kunnen niet gecoördineerd worden; ze komen uitsluitend voor in het middenveld, dwz. tussen het voegwoord (in bijzinnen) of de persoonsvorm (in hoofdzinnen) en de niet-finiete werkwoordsvormen; ze volgen alle pronominale elementen, maar kunnen verder voorkomen op alle grenzen tussen zinsdelen; ze zijn gevoelig voor de modaliteit van de zin; ze verdelen de zin in een thematisch en een rhematisch gedeelte, zonder deel uit te maken van een van beide. Het valt op dat vrijwel al deze eigenschappen negatief van aard zijn.

- (8) Kijk!
- (9) Kijk nou! (verbazing)
- (10) Kijk dan! (ongeduld)
- (11) Kijk maar! (suggestie)
- (12) Kijk eens! (verzoek)

Tot slot onderscheid ik nog de categorie van **discourse-partikels** (Mosegaard Hansen 1998) (ook wel bekend als *discourse markers*' (Schiffrin 1987) en 'pragmatic particles' (Foolen 1996b)) waartoe woordjes gerekend worden als *kijk* en *hé*, die meestal vooraan staan, en *hoor*, *hè* en *joh*,¹² die juist achteraan de zin komen, *enfin* dat meestal voorop staat, en *kortom* dat op verschillende plaatsen in de zin kan worden aangetroffen.¹³ Deze elementen zijn van de drie onderscheiden soorten partikels het minst syntactisch, in die zin dat ze zelden deel uitmaken van de zin, maar veeleer een perifere positie innemen. In traditioneel-grammatische termen zouden veel van deze *discourse partikels* 'tussenwerpsel' worden genoemd. Meer dan de modale - en de focuspartikels hebben *discourse partikels* vooral een gespreksorganiserende functie: ze vragen bijvoorbeeld om aandacht (13, 14) of om expliciete instemming (15), of ze laten juist merken dat er geen tegenspraak mogelijk of gewenst is (16), of ze duiden aan dat er een samenvatting gegeven wordt van een gedeelte van het discours (17, 18):

- (13) Kijk, nou moet je eens goed luisteren.
- (14) Hé, let eens op, joh.
- (15) Stikstof is een gas, hè?
- (16) Stikstof is een gas, hoor!
- (17) Kortom, je gaat morgen niet naar dat feestje.
- (18) Je gaat (,) kortom (,) morgen niet naar dat feestje.

2.2 Multifunctionaliteit

Een van de vele complicerende factoren bij het partikelonderzoek is, dat veel, en dan met name de frequentere, partikels meer dan één functie hebben. We hebben dat al gezien met *maar* (vergelijk ook Foolen 1993), maar ik geef nog een voorbeeld, dat overigens met vele zou kunnen worden uitgebreid. Het woord *zeker* kan, onder meer, gebruikt worden als bijwoord, als focuspartikel, als modaal partikel, en als schaalpartikel in de betekenis 'minstens' (Van der Wouden 2000b).

- (19) Ik weet bijna zeker dat dat Wim Kok is. (bijwoord)
- (20) U bent zeker Olga van Marion? (modaal partikel)
- (21) Dat is niet moeilijk, zeker niet voor iemand als jij. (focuspartikel)
- (22) Er zijn hier zeker twintig mensen in de zaal. (schaalpartikel)

Wat betreft het gebruik als modaal partikel heeft Taco Roorda (Roorda 1864) al opgemerkt dat *zeker* soms gebruikt wordt wanneer de spreker juist helemaal niet zeker van zijn zaak is. En wat het gebruik als achteropgeplaatst focuspartikel en als schaalpartikel betreft: dat gebruik is niet eens vermeld in Van Dale of WNT.¹⁴

2.3 Tekstvariatie

Regelmatig is in de literatuur over partikels de stelling te vinden dat modale partikels vooral een fenomeen zijn van gesproken, informele taal.¹⁵ Of, zoals Helbig en Helbig het formuleren voor het Duits:

¹² *Joh* is oorspronkelijk een appellatief, een variant van *jong* (WNT s.v. *jong* II), maar het heeft een betekenisontwikkeling ondergaan die het minder aanspreekvorm en meer partikel-achtig gemaakt heeft.

¹³ In diverse voordrachten en publicaties (waaronder Kirsner en Deen (1990) en Kirsner (2000)) heeft Robert Kirsner aandacht gevraagd voor zinsfinale elementen als *hoor* en *hè*, en voor de verschillen daartussen. De Vriendt (1995) gaat in op het gebruik als partikel van imperatiefvormen als *kom*, *kijk* en *zeg*.

¹⁴ Vergelijk voor *zeker* ook Elffers (2000).

¹⁵ Dat verklaart ten dele waarom de grammatici, die traditioneel toch erg op de schrijftaal gericht waren, weinig aandacht aan partikels besteed hebben. Helbig en Helbig (1995: 7) merken dan ook op "Lange Zeit ist die Bedeutung der Partikeln für die umgangssprachliche Kommunikation verkannt worden: Von der Stilistik her wurden sie als bloße 'Flickwörter' und als 'Redefüllsel' angesehen, auf die man besser zu verzichten habe. Dem entsprach eine stiefmütterliche Darstellung in den Grammatiken (meist in der heterogenen Klasse der Adverbien) sowie in den Wörterbüchern (weil sie 'ohne eigentliche Bedeutung' seien) und folglich auch in den Lehrmaterialien."

Die deutschen Partikeln werden außerdem sehr häufig verwendet, jedoch mehr in der Umgangssprache des Alltags als in der gehobenen Sprache, mehr in spontaner als in geplanter Sprache und mehr in dialogischer als in monologischer Rede. (Helbig en Helbig 1995: 7)

Dit soort effecten is ook voor het Nederlands reëel, zoals gemakkelijk te demonstreren is aan de hand van een tekstbestand van enige omvang, bijvoorbeeld het Corpus Eindhoven.¹⁶ Als we naar tabel 1 in (23) kijken, dan zien we dat een partikel als *eens* inderdaad meer voorkomt in informele dan in formele genres, en meer in spreektaal dan in schrijftaal. De frequentie van *eens* is immers gemiddeld over het hele corpus gerekend bijna 1 promille (bijna 1000 voorkomens op ongeveer 1 miljoen woorden), maar de frequentie ligt aanzienlijk hoger in het subcorpus spreektaal en veel lager in ambtelijke taal.

(23) Tabel 1: *eens* in verschillende teksttypen

	N	<i>eens</i>	%
ambtenaren-taal	55191	8	0,01
dagbladen	146618	78	0,05
gezinsbladen	149067	151	0,10
gesproken taal	177273	283	0,16
opiniebladen	150847	105	0,07
pop.-wetenschappelijk	141379	72	0,05
romans en novellen	160485	189	0,12
totaal	980860	886	0,09

Kijken we echter naar andere partikel-achtigen, bijvoorbeeld naar *echter*, *trouwens* en *overigens*, dan zien we niet alleen grote verschillen in distributie, maar ook dat sommige van die woordjes juist niet of nauwelijks in (al of niet informele) spreektaal voorkomen:

(24) Tabel 2: drie partikel-achtigen in verschillende teksttypen

	N	<i>trouwens</i>	<i>overigens</i>	<i>echter</i>
ambtenaren-taal	55191	5 (0,01%)	27 (0,05%)	50 (0,09%)
dagbladen	146618	22 (0,02%)	37 (0,03%)	107 (0,07%)
gezinsbladen	149067	34 (0,02%)	25 (0,02%)	60 (0,04%)
gesproken taal	177273	39 (0,02%)	12 (0,01%)	2 (0,00%)
opiniebladen	150847	14 (0,01%)	37 (0,02%)	65 (0,04%)
pop.-wetenschappelijk	141379	11 (0,01%)	25 (0,02%)	147 (0,10%)
romans en novellen	160485	28 (0,02%)	10 (0,01%)	21 (0,01%)
totaal	980860	153 (0,02%)	173 (0,02%)	452 (0,05%)

Van focuspartikels wordt zelden gezegd dat ze typisch tot het informele (of juist het formele) taalgebruik zouden behoren. Toch valt ook daar wel iets over te zeggen. Ik geef twee voorbeelden. Het woord *inzonderheid* is een focusadverbium van het type *vooral*, *met name*, dat in de negentiende eeuw niet ongebruikelijk was (25), maar dat tegenwoordig vrijwel beperkt is tot lexicografentaal. Het komt precies een keer voor in het Corpus Eindhoven (26), maar het staat maar liefst 7516 keer op de CD-Rom van het WNT, dikwijls vooraan het soort uitloop dat in Van der Wouden (2000a) 'appendix' genoemd wordt, net zoals *zeker* in (21); een voorbeeld daarvan staat in (27).

(25) Deze verzen hadden vooral zijn roem gevestigd, inzonderheid bij de dames.¹⁷

(26) In beide gevallen dient u rekening te houden met het karakter van de hond, inzonderheid bij het straffen.¹⁸

¹⁶ Het Corpus Eindhoven is ook bekend als het Corpus-Uit den Boogaart; het was in de jaren '70 uitgangspunt voor de tellingen in Uit den Boogaart (1975) en De Jong (1979). Ik gebruikte de VU-versie, die ook het materiaal voor renkema (1981) bevat. In totaal bevat dit corpus ongeveer een miljoen woorden, verdeeld over ambtenarentaal, dagbladen, opiniebladen, gezinsbladen, gesproken taal, populair-wetenschappelijk proza en belletrie (vergelijk tabel 23).

¹⁷ François HaverSchmidt: Familie en Kennissen. 1e dr. 1876, 4e dr. 1894. Een groot man en een goed man. Ik schrijf *HaverSchmidt* in navolging van de auteur zelf.

- (27) Getakt rankje van den aalbessetruijk, aan hetwelk de bessen vastzitten en groeien; inzonderheid zulk een rankje, nadat het van de bessen ontdaan is, in tegenstelling van aalbessentros, waaraan zich de bessen nog bevinden.¹⁹

In de grote woordenboeken van Van Dale heeft *inzonderheid* zelfs een eigen afkorting (*inz.*).

Een iets minder extreem voorbeeld van ongelijke distributie van focuspartikels over tekstsoorten vinden we in tabel 3 in (26), die een beeld geeft van de distributie van *alleen* en vier van zijn bijna-synoniemen (waarvan *enkel* trouwens in België veel populairder is dan in Nederland).

(28) Tabel 3: vijf focuspartikels in het Corpus Eindhoven

subcorpus	N	<i>alleen</i>	<i>slechts</i>	<i>enkel</i>	<i>louter</i>	<i>uitsluitend</i>
ambtenaren	55191	42 (0,08%)	37 (0,07%)	1 (0,00%)	0 (0,00%)	8 (0,01%)
dagbladen	146618	110 (0,08%)	60 (0,04%)	1 (0,00%)	0 (0,00%)	8 (0,00%)
gezinsbladen	149067	167 (0,11%)	31 (0,02%)	1 (0,00%)	3 (0,00%)	11 (0,01%)
gesproken taal	177273	105 (0,06%)	2 (0,00%)	3 (0,00%)	1 (0,00%)	0 (0,00%)
opiniebladen	150847	150 (0,10%)	45 (0,03%)	5 (0,00%)	2 (0,00%)	6 (0,00%)
pop.wetenschappelijk	141379	147 (0,10%)	107 (0,08%)	3 (0,00%)	2 (0,00%)	15 (0,01%)
belletrie	160485	154 (0,10%)	21 (0,01%)	3 (0,00%)	0 (0,00%)	1 (0,00%)
totaal	980860	875 (0,09%)	303 (0,03%)	17 (0,00%)	8 (0,00%)	49 (0,00%)

Voor *uitsluitend*, *enkel* en zeker voor *louter* is dit corpus (in totaal ongeveer 1 miljoen woorden) te klein om betrouwbare uitspraken te doen. Maar voor een woord als *slechts* zien we een tamelijk duidelijk effect: dit partikel, dat volgens onze intuïtie aanzienlijk formeler is dan bijvoorbeeld *alleen*, is verhoudingsgewijs oververtegenwoordigd in dagbladen, populair-wetenschappelijk proza, en de taal van ambtenaren, en dat zal inderdaad wel komen omdat die teksttypen formeler zijn dan de andere.²⁰

2.4 Regionale variatie

Behalve met tekstvariatie moeten we ook rekening houden met regionale verschillen in partikelgebruik (vergelijk ook Devos en Vandeweghe 1985). Bij voorbeeld: in het Noord-Oosten van Nederland bestaat een 'Saksisch' *ja* dat ongeveer 'immers' betekent:

- (29) Het wordt ja niet slim. Daar ben ik te old veur.²¹

Daarentegen fungeert *alleszins* in het Zuiden, maar niet in het Noorden, als partikel-achtig bijwoord met een betekenis die vergelijkbaar is met *in elk geval*.²²

- (30) De ambulante diensten, de beschutte werkplaatsen en de diensten voor plaatsing in gezinnen zijn alleszins uit het toepassingsgebied van deze afdeling uitgesloten.²³

Zegt een Groninger zo iets als (27), of een Vlaming iets als (28), dan zijn die Groninger en die Vlaming uitstekend verstaanbaar en begrijpelijk voor hun mede-Groninger respectievelijk mede-Vlaming. Komen hun gesprekspartners evenwel niet uit dezelfde streek, hebben ze niet dezelfde talige achtergrond, dan kan de communicatie gemakkelijk op zulke kleine woordjes stranden.²⁴

¹⁸ Corpus Eindhoven: Gezinsbladen.

¹⁹ WNT s.v. *aalbessenrist*.

²⁰ Vergelijk overigens Biber (1988) voor uitgebreid kwantitatief onderzoek naar verschillen tussen teksttypen.

²¹ J.J. Voskuil, *Het Bureau*, deel 4, 476 (met dank aan Ad Foolen).

²² In de suggestie van De Poel en Van de Walle (1995: 330) dat er "geen noemenswaardige verschillen" in het partikelgebruik van Nederland en België zouden zijn, kunnen we ons niet vinden. *Alleszins* en *ja* zijn beslist niet de enige partikels waarbij gebruiks- of betekenisverschillen tussen Noord en Zuid te vinden zijn. Zie bijvoorbeeld Colson (2000) over een Belgisch gebruik van *inderdaad* in de betekenis 'namelijk' onder invloed van het Franse *en effet*.

²³ Belgisch Staatsblad 8/8/1994.

²⁴ Een informant, geboren en getogen in Groningen, rapporteert dat hij in Groningen bij de bakker altijd *mag ik wel een heel bruin?* vroeg, en dan een heel bruin brood kreeg. In zijn nieuwe woonplaats Delft creëerde hij met

2.5 Groepsvorming

Een andere bekende, belangrijke en complicerende eigenschap van partikels is hun combinatoriek. Sommige focuspartikels laten zich gemakkelijk coördineren, en in (31) speelt de auteur met die mogelijkheid.

(31) dat doen ze *enkel en uitsluitend en alleen maar* voor de lijn²⁵

Sommige combinaties komen zó vaak voor, dat ze de neiging hebben te verstenen. Dat kan dan cliché's opleveren als:

- (32) enkel en uitsluitend, eerst en vooral
 (33) *uitsluitend en enkel, *vooral en eerst

waarin de vaste volgorde waarschijnlijk prosodisch (door het metrum) gemotiveerd is: *enkel en uitsluitend*, met het regelmatige trocheïsche patroon TOM-di-DOM-di-DOM 'loopt lekkerder' dan het hortende *uitsluitend en enkel* ti-DOM-ti-ti-DOM.²⁶ Modale partikels laten zich doorgaans niet coördineren, maar ze kunnen desondanks gemakkelijk in elkaars buurt voorkomen. De meeste modale partikels kunnen immers slechts op één plaats staan, midden in de zin. Moeten er verschillende modale nuances tegelijk expliciet gemaakt worden, dan leidt dat gemakkelijk tot partikelclusters van soms aanzienlijke lengte, een feit waar al bijna een eeuw geleden door Hoogvliet (1903) op gewezen werd:

- (34) Geef de boeken *dan nu toch maar eens even* hier (Hoogvliet)
 (35) Zo is het *toevallig dan toch ook nog wel eens even* (Foolen)
 (36) Ik zie mezelf *best nog wel* over tien jaar *ook nog* voor de klas staan (Corpus Gesproken Nederlands)

De volgorde in die clusters van modale partikels is meestal zo goed als vast (Thurmair 1989, Vismans 1994). de lezer kan voor zichzelf nagaan dat volgordevariatie in de gegeven voorbeelden hetzij moeilijk gaat of betekenisverandering oplevert. Volgens De Vriendt e.a. (1991) wordt de volgorde van de verschillende partikels in dit soort clusters in grote mate bepaald door de oorspronkelijke betekenissen van de partikels.

Sommige combinaties kunnen behoorlijk frequent zijn. Met name *eens* is een zeer sociaal partikel. Tabel 4 in (37) laat zien dat ruim de helft van alle gevallen van *eens* in het Corpus Eindhoven voorkomt in een van de vier clusters *wel eens* (hoe dan ook geschreven - vergelijk noot 29), *nog eens*, *niet eens* en *maar eens*.²⁷

(37) Tabel 4: clustergedrag van *eens* in het Corpus Eindhoven

	<i>eens</i> totaal	<i>wel eens</i>	<i>nog eens</i>	<i>niet eens</i>	<i>maar eens</i>	<i>wel eens</i>
ambtenaren-taal	8	1 (13%)	4 (50%)	0	0	0
dagbladen	78	14 (18%)	16 (21%)	9 (12%)	4 (5%)	3 (4%)
gezinsbladen	151	16 (11%)	14 (9%)	14 (9%)	11 (7%)	19 (13%)
gesproken taal	283	93 (33%)	24 (8%)	16 (6%)	8 (3%)	0
opiniebladen	105	19 (18%)	24 (23%)	5 (5%)	5 (5%)	3 (3%)
pop.-wetenschappelijk	72	16 (23%)	10 (14%)	7 (10%)	4 (6%)	1 (1%)
romans en novellen	189	33 (17%)	24 (13%)	33 (17%)	7 (4%)	2 (1%)
totaal	886	192 (22%)	116 (13%)	84 (9%)	39 (4%)	28 (3%)

Bovendien valt op dat de verschillende combinaties niet gelijk over de verschillende teksttypes verdeeld zijn: in gesproken taal is *wel eens* weliswaar de populairste combinatie, maar in andere (wellicht als formeler aan te

die vraag bij de bakker vooral veel onbegrip. Inmiddels heeft hij geleerd om in Delft in plaats van *wel*, *misschien* of *alsjeblijft* of helemaal geen partikel te gebruiken.

²⁵ Annie M.G. Schmidt: De kippetjes van de koning.

²⁶ In sommige gevallen is er een geografisch verschil in de voorkeursvolgorde: in grote delen van België (en wellicht in een deel van Noord-Brabant) vind je zowel *weeral* en *zeker en vast* als *alweer* en *vast en zeker*, terwijl je in het Noorden vrijwel uitsluitend de laatste twee varianten aantreft. Deze variatie wijst erop dat prosodie niet de enige factor is die de volgorde in dit soort conjuncties bepaalt (Cooper en Ross 1975). Uiteindelijk zal die volgorde bij frequente combinaties wel lexicaal vastgelegd worden.

²⁷ Anders dan in de vorige tabellen drukken de percentages tussen haakjes in de hierna volgende tabellen niet de verhouding ten opzichte van het hele corpus, maar ten opzichte van alle voorkomens van *eens* uit.

merken) teksttypes als de taal van ambtenaren, van dagbladen en van opiniebladen voert *nog eens* de ranglijst aan.

Vergelijkbare verschillen vinden we trouwens bij collocatoneel gedrag van focuspartikels: tabel 5 in (38) laat duidelijk zien dat *alleen maar* relatief vaker in gesproken taal, belletrie en gezinsbladen voorkomt dan in de andere subcorpora.²⁸

(38) Tabel 5: *alleen (maar)* in het Corpus Eindhoven

subcorpus	<i>alleen</i> totaal	<i>alleen maar</i>
ambtenaren	42	2 (5%)
dagbladen	110	15 (14%)
gezinsbladen	167	39 (23%)
gesproken taal	105	34 (32%)
opiniebladen	150	26 (17%)
pop.-wetenschappelijk	147	18 (12%)
belletrie	154	42 (27%)
totaal	875	176 (20%)

In het geval van modale partikels kunnen alsmar terugkerende combinaties zich steeds meer gaan gedragen als *woorden*, dat wil zeggen lexicale eenheden met onvoorspelbare vorm- en betekenseigenschappen. De combinatie *weleens* wordt bijvoorbeeld dikwijls aan elkaar geschreven,²⁹ en de betekenis van het verklarend *dan ook*, als in (39), volgt niet uit de betekenissen van de samenstellende delen.³⁰

(39) Een zware taak, waar *dan ook* duizenden militairen uit verschillende landen hun best voor zullen doen.³¹

Verder heeft de combinatie *al maar* een variant *alsmar* met een /s/ die in het WNT(supplement s.v. *als* II) etymologisch onverklaard blijft,³² en er kunnen onverwachte klemtoonverschijnselen optreden zoals in het geval van het minimale paar *zommar* - *zommar*: twee lexicale elementen met een vergelijkbare fonologische structuur (/zo - stemhebbende continuant - aar/), maar met een verschillend klemtoonpatroon (40-41):

(40) Op zoek naar een nieuwe route naar Indië heeft hij *ZOmar* Amerika ontdekt.

(41) Op zoek naar een nieuwe route naar Indië heeft hij *zoWAAR* Amerika ontdekt.

Behalve dat sommige partikels graag bij elkaar in de buurt staan, vinden we ook andere vormen van collocatoneel gedrag bij partikels. Ik geef een paar voorbeelden. Het focuspartikel *niet eens*³³ heeft een sterke voorkeur voor zinnen met het hulpwerkwoord *kunnen* (*ze kunnen niet eens voetballen*) en het hoofdwerkwoord

²⁸ Het WNT keurt impliciet *alleen maar* voor de schrijftaal af: "Ook dient ter versterking, in de volksspraak, het gelijkbetekenende *maar*, vóór of achter *alleen* geplaatst" (s.v. *alleen* III).

²⁹ Het WNT heeft een apart lemma voor *weleens* en woordenboeken als Van Dale (Geerts en den Boon 1999) en woordenlijsten als het Groene Boekje (Woordenlijst 1995) en de Spellingwijzer van Onze Taal (Renkema e.a. 1998) gaan daarin mee; het stijlboek van *De Volkskrant* schrijft eveneens de spelling *weleens* voor, maar het stijlboek van *Trouw* houdt het op *wel eens*, terwijl de *Schrijfwijzer* (Renkema 1989) een aaneengeschreven en een uit elkaar geschreven variant onderscheidt.

³⁰ Anders dan *weleens* komt *danook* nauwelijks aan elkaar geschreven voor. De internetzoekmachine Altavista vond op 3 september 2000 337 Nederlandstalige pagina's met *danook*, bijvoorbeeld *Door het tamelijk hoge eiland is er een overvloedige regenval en vind je in de tropische regenwouden danook een diversiteit aan plantengroei*. (huizen.dds.nl/~tba/81_90.htm), tegenover 226227 met *dan ook*, dus ongeveer een verhouding van 1:1000. Ter vergelijking: op dezelfde dag vond ik op dezelfde manier van *weleens* 8959 voorkomens tegenover 69617 *wel eens*, dat is grofweg 1:10.

³¹ Jeugdjournaal mei 1993 via INL 38 Miljoen-corpus.

³² Volgens recentere inzichten schijnt deze /s/ terug te voeren te zijn op invloeden van het Jiddisch (Beem 1974: 41), maar hij is misschien ook wel vergelijkbaar is met de /s/ die we aantreffen in nominale samenstellingen (*stadspark*). Vergelijk ook de verouderde variant *alnog* naast *alsnog*.

³³ De vaste combinatie *niet eens* fungeert als een focuspartikel, ongeveer equivalent aan *zelfs niet* (Rullmann 1995). Ik ken één auteur die de combinatie systematisch als een woord schrijft, namelijk Albert Helman. Eén voorbeeld uit vele: *Hij scheen immers nieteens verliefd op Matilde, - wat zij nog als een verontschuldiging had kunnen laten gelden, en als een klein tribuut aan Gumersindo, - maar beschouwde het eenvoudig als zijn recht daar rond te hangen*. Het vergeten gezicht. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1939.

weten (ze *weten niet eens wat voetballen is*): in ons materiaal zin dat de werkwoorden die het meest in de buurt van *niet eens* aangetroffen worden.³⁴

(42) Tabel 6: verbale collocaties met *niet eens* (N = 1604)

cluster	Freq.	%
niet eens	1604	100
<i>KUNNEN</i>	202	12,6
<i>WETEN</i>	187	11,7
Totaal	389	24,3

Bijna een kwart van de voorkomens van *niet eens* in ons corpus staat dus in de omgeving van een vorm van de werkwoorden *kunnen* of *weten*.

De combinatie van modale partikels *wel eens* daarentegen heeft een sterke voorkeur voor zwak-modale omgevingen in het algemeen:

(43) Tabel 7: modale collocaties met *wel eens* (N = 1302)

cluster	Freq.	%
wel eens	1302	100
<i>zouden/zou</i>	192	14,7
<i>kunnen/kan</i>	130	10,0
<i>zullen/zal</i>	56	4,3
<i>kon/konden</i>	37	2,8
<i>misschien</i>	35	2,7
Totaal	450	34,6

Het modale cluster *maar eens* ten slotte vertoont een sterke voorkeur voor directieve contexten (Vismans 1994), meer speciaal imperatieven en vormen van het modale hulpwerkwoord *moeten*. Tabel 8 in (44) geeft een paar van de meest frequente woordvormen in de buurt van deze combinatie:

(44) Tabel 8: collocaten van *maar eens* (N = 557)

cluster	Freq.	%
maar eens	557	100
<i>moet</i> (pres. sg.)	70	12,6
<i>laat</i> (imper.)	45	8,1
<i>moest</i> (past sg.)	34	6,1
<i>kijk</i> (imper.)	29	5,2
Totaal	178	32,0

Een extreem geval van directief *maar eens*-gebruik is de roman *De Nakomer* van Maarten 't Hart.³⁵ Daarin komt de combinatie 14 keer voor, waarvan maar liefst 13 keer in een directieve zin, meestal een morfologische imperatief (9 keer) of een vorm van het werkwoord *moeten* (3 keer).

Interessant genoeg maakt *maar eens* in de meeste gevallen in deze roman deel uit van een groter partikelcluster. Een paar voorbeelden staan in (45-47):

- (45) Sta *eerst maar eens* op
- (46) denkt u er *nog maar eens* goed over na
- (47) Ik moet *eerst maar eens* kijken of ze bij me thuis zijn geweest

Een manier om deze voorkeur voor langere partikelclusters te begrijpen is de volgende. We zagen al dat *maar eens* tegenwoordig vooral aangetroffen wordt in directieve contexten (Vismans 1994). Het heeft er alle schijn van dat voor sommige sprekers, inclusief Maarten 't Hart, *maar eens* zich heeft ontwikkeld of gespecialiseerd (Hoeksema 2000) tot een (optionele, puur grammaticale, dus betekenisloze) markeerder van zwakke, beleefde bevelen. Als dat zo is, dan kan die partikelcombinatie niet meer de gebruikelijke functies van modale partikels

³⁴ Het cijfermateriaal in deze en de volgende tabellen is gebaseerd op onze database van partikelvoorkomens.

³⁵ Maarten 't Hart, *De nakomer*. Amsterdam; Antwerpen: De Arbeiderspers, 1996.

(nuanceren, verzwakken,...) vervullen. Voelt de spreker nu toch de behoefte zijn beleefde bevel met *maar eens* nader te modificeren, dan kan dat, bijvoorbeeld, met een modaal partikel. Aangezien modale partikels maar op één plaats in de zin kunnen staan, krijgen we een langer cluster.

2.6 Veranderlijkheid

Het gebruik van partikels kan ook aan verandering onderhevig zijn. Ik geef drie voorbeelden, *best wel*, *ergens* en *ooit nog* vs. *nog ooit*. De combinatie *best wel* (48) is in opkomst sinds de jaren '70 (Van Oostendorp en Van der Wouden 1998):

(48) Ik heb daar *best wel* moeite mee, weet je?

Het gebruik van *ergens* als algemeen verzwakkend partikel daarentegen lijkt, na een flinke bloei in de jaren '70 van de twintigste eeuw, in 2001 alweer vrijwel uitgestorven (49).³⁶

(49) daarom kan ik *ergens wel* begrijpen dus dat ze ergens zo'n kaarsje voor iemand anders neerzetten³⁷

De onderlinge volgorde van de partikels *nog* en *ooit* tenslotte lijkt vrij te zijn, en sommige auteurs gebruiken dan ook beide volgordes:³⁸

(50) Ik heb altijd verband gelegd tussen onze rode hoofden en haar plotseling verdwijnen, zonder dat er *nog ooit* door mijn ouders over haar werd gesproken.³⁹

(51) Als jij *ooit nog* eens een vrouw krijgt mag ze wel Jobs geduld en Salomo's wijsheid hebben.⁴⁰

(52) Nu en dan houdt hij halt en kijkt achterom. De minuscule dorpjes in de vallei komen hem belachelijk voor. Hoe zou iets van wat zich daar afspeelt hem *nog ooit* kunnen raken?⁴¹

(53) Voor haar verjaardag kocht hij een oven waarin je moeiteloos gerechten voor zestien personen kon bereiden en zij vroeg zich af of ze *ooit nog* zoveel volk bij elkaar zou zien.⁴²

Hoeksema (1996) rapporteert evenwel dat statistisch de voorkeursvolgorde van de partikels *nog* en *ooit* aan verandering onderhevig is: rond 1900 was de volgorde *nog ooit*, als in (50) en (52), dominant, tegenwoordig komt de omgekeerde volgorde, als in (51) en (53), veel meer voor.⁴³

3 De lexicografische beschrijving van partikels

Stel dat een docent taalververwing aan niet-moedertaalsprekers zijn (of haar, natuurlijk) studenten op de hoogte wil brengen van de ins en outs van het Nederlandse partikelgebruik. Hij gaat, al is het maar om zijn geheugen op te frissen, te rade bij de naslagwerken - en komt bedrogen uit. Van de grammatica's besteden voor zover wij weten alleen De Schutter en Hauwermeiren (1983) en de ANS (457, 1349) aandacht aan de modale partikels (of "schakeringspartikels"), en dan nog heel weinig - een pagina of twee, waarin alleen maar kort geïllustreerd wordt wat modale partikels in het algemeen zoal voor invloed op de betekenis van een zin of uiting kunnen hebben en wat in het algemeen de syntactische eigenschappen en mogelijkheden van partikels zijn.⁴⁴ En de grammatica's voor buitenlanders laten onze docent in dit opzicht helemaal in de steek.⁴⁵ Verder wordt er

³⁶ Dit gebruik is bijvoorbeeld haast niet te vinden op het internet.

³⁷ Corpus Eindhoven: Spreektaal.

³⁸ Dit is dus een uitzondering op de eerder gemaakte generalisatie dat de volgorde in partikelclusters vast ligt.

³⁹ Jan Wolkers, *Serpentina's petticoat*. [Zaandijk]: Heijnis, [1961]. (Gard Sivikreeks, tweede serie, deel 1)

⁴⁰ Jan Wolkers, *Kort Amerikaans*. Eerste druk, 1962; achtste druk, Amsterdam: J.M. Meulenhoff, 1963.

⁴¹ Ingrid Vander Veken, *Tiramisù*. Antwerpen, Baarn: Houtekiet, 1991.

⁴² Ingrid Vander Veken, *Tiramisù*. Antwerpen, Baarn: Houtekiet, 1991.

⁴³ Een reviewer van *Nederlandse Taalkunde* bespeurt enig betekenisverschil tussen de volgordes *nog ooit* en *ooit nog*, en misschien is dat er ook wel voor de auteurs van de voorbeelden. Maar als er zo'n betekenisverschil bestaat, dan blijft onverklaard waarom de statistische voorkeursvolgorde in de afgelopen eeuw veranderd is.

⁴⁴ De behandeling van de partikels in de tweede druk van de ANS (Haeseryn e.a. 1997) gaat aanzienlijk verder dan die in de eerste druk (Geerts e.a. 1984), maar het enthousiasme van Salverda (1998: 269-70) is in onze ogen ongefundeerd.

⁴⁵ Vergelijk bijvoorbeeld Beheydt (2000) over Donaldson (1997), de grootste buitenlandstalige grammatica van het Nederlands.

gewerkt aan contrastieve grammatica's Nederlands-Duits en Nederlands-Frans, maar daarvoor neemt men de ANS als uitgangspunt, dus ook daarvan mag in dezen, helaas, niet al te veel verwacht worden.⁴⁶

Ook de woordenboeken stellen in dit opzicht teleur. Natuurlijk staan de partikels (tenminste de meeste) in de woordenboeken, maar de informatie is verre van compleet. Om één voorbeeldje te noemen: de twee laatste gebruiksmogelijkheden van *zeker* die ik eerder besprak, het achteropgeplaatste focuspartikel (*Dat is niet moeilijk, zeker niet voor iemand als jij*) (21) en het schaalpartikel (*Er zijn hier zeker twintig mensen in de zaal*) (22) staan niet in de laatste druk van Van Dale (vergelijk Van der Wouden 2000b). Bovendien zijn de grammaticale eigenschappen - de plaatsingsmogelijkheden, het clustergedrag, de zinstypes waarin de partikels welke betekenis hebben - niet of maar hoogst zelden in het woordenboek te vinden.

Verder zijn er dan nog de deelstudies. Er zijn mooie proefschriften over *maar* (Foolen 1993), over modale partikels in gebiedende zinnen (Vismans 1994), over tijdspartikels (Vandeweghe 1992, Van Baar 1997). Er zijn ook nog eens vele artikelen over woordjes als *gewoon, nou, toch, wel* enz.⁴⁷ Maar voor deze proefschriften en artikelen geldt dat het wetenschappelijke studies zijn, die ook nog eens vaak als eerste doel hebben een punt te scoren in een theoretische discussie. Ze zijn bovendien vaak niet zo erg toegankelijk, hetzij omdat de proefschriften maar in kleine oplagen verschenen zijn, of omdat die artikelen verborgen liggen in oude jaargangen van tijdschriften. Het zijn bovendien in elk geval géén bruikbare overzichten van de gebruiksmogelijkheden van alle partikels.

Om kort te gaan: er is al flink wat voorwerk verricht, maar zoiets als een partikelwoordenboek annex partikelgrammatica is er voor het Nederlands nog niet. De docent taalverwerving uit het begin van deze paragraaf zal het nog even zelf uit moeten zoeken.

Anders ligt dat voor het Duits, waar een behoorlijke traditie op het gebied van *Partikelforschung* (Foolen 1993) en partikellexicografie (Wolski 1986) bestaat. Daar ook zijn voorbeelden te vinden als het programmatische artikel Weydt en Hentschel 1983) en de woordenboeken van Helbig (1988) (eentalig) en König e.a. (1990) (tweetalig), die voor de beschrijving van de Nederlandse partikels als bron van inspiratie kunnen dienen.

In de volgende paragrafen gaan we wat nader in op een aantal belangrijke eigenschappen van het partikelwoordenboek in wording. Wellicht ten overvloede zij benadrukt dat het een *partikelwoordenboek* gaat worden, eventueel tevens *partikelgrammatica*, maar in elk geval geen *partikelcursus*. Het is onze stellige overtuiging dat er eerst een descriptief standaardwerk moet zijn, voordat men kan gaan nadenken over didactisch materiaal - bijvoorbeeld een Nederlandse tegenhanger van Weydt e.a. (193) of Helbig en Helbig (1995). Het laatstgenoemde werk is trouwens eveneens een partikelcursus voortbouwend op een partikelinventarisatie, namelijk het eerder genoemde Helbig (1988).⁴⁸

3.1 De materiaalverzameling

Uitgangspunt voor onze lexicografische arbeid is een geautomatiseerde databank van inmiddels meer dan 70000 voorkomens van partikels en woorden met partikel-achtige gedrag in echt taalmateriaal. Het zwaartepunt daarin ligt bij het laatste decennium van de twintigste en het begin van de eenentwintigste eeuw - het gaat hier namelijk om een synchroon en niet om een diachroon woordenboek, en de geschiedenis en de betekenisontwikkeling van de besproken zal in het algemeen in de historische en etymologische bronnen te vinden zijn (vergelijk ook Bloem 2000). Het materiaal is afkomstig uit een grote verscheidenheid aan bronnen: belletrie, dag-, week- en maandbladen, internet, en gesproken tekst (onder meer uit het Corpus Gesproken Nederlands (Oostdijk 2000)). Het Corpus Eindhoven (zie boven) is een belangrijke bron voor de distributie over teksttypen, en het internet voor de verschillen tussen Nederland en Vlaanderen (Van Oostendorp en Van der Wouden 1998). In gevallen waarin het corpus te klein blijkt, wordt ad hoc aanvullend bewijsmateriaal gezocht, bijvoorbeeld in de corpora van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie.⁴⁹

⁴⁶ Van Belle (2000) is een programmatisch artikel over de contrastieve grammatica Nederlands-Frans; partikels komen daarin hoegenaamd niet aan de orde. De grammatica Nederlands-Duits is af maar niet gepubliceerd (Van Gestel e.a. ca. 2000); hoofdstuk 7 daarvan besteedt behoorlijk wat aandacht aan de vele gebruiksmogelijkheden van *maar* en *ook*, maar een overzicht van de gebruiksmogelijkheden van partikels in het algemeen ontbreekt.

⁴⁷ Dit is niet de plaats voor een uitgebreid bibliografisch overzicht van alles wat er over Nederlandse partikels gepubliceerd is.

⁴⁸ Voor het Nederlands is Van de Poel e.a. (1996) een aanzet tot (onder meer) een cursus partikelgebruik, maar die is weinig systematisch (Foolen 1996a).

⁴⁹ <http://www.inl.nl>.

3.2 De macrostructuur

Het woordenboek zal in vorm en omvang vergelijkbaar zijn met Helbig (1988): een handzaam eentalig woordenboek van maximaal 300 pagina's. Na een inleiding over de algemene eigenschappen van de verschillende soorten partikels worden de partikels in alfabetische volgorde behandeld. Uitgebreide registers vergroten de toegankelijkheid.

Met de uitgever wordt overigens nog overleg gevoerd of de klassieke boekvorm de ideale en de enige vorm zal zijn: is een CD-ROM of een web-versie eigenlijk niet minstens zo geschikt? Juist woordenboeken en andere grote naslagwerken lijken zich uitstekend te lenen voor de CD-ROM. Grote woordenboeken als *Oxford English Dictionary* en het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* zijn al jaren op CD-ROM te verkrijgen, tot tevredenheid van vele gebruikers. Maar misschien is ook dat medium binnenkort al weer achterhaald, en is de volgende generatie woordenboeken alleen of in elk geval in de eerste plaats via het internet raadpleegbaar - vergelijk Moerdijk (2000) en Geeraerts (2001).

3.3 De ingangen: nogmaals afbakingsproblemen

Welke woorden zullen in het partikelwoordenboek behandeld worden? Bij iedere woordsoorttoekenning zijn er grens- en probleemgevallen, waarbij de categorisering moeilijkheden oplevert (Taylor 1989). Bij de partikels zijn deze problemen des te groter, omdat de woordsoort 'partikel' (als het al een woordsoort mag heten) bij uitstek slecht gedefinieerd is (zie hiervoor).

De eerder besproken multifunctionaliteit van veel partikels - hoe te bepalen met welk *zeker* je te maken hebt - vormt maar een deel van de indelingsproblemen. Dikwijls valt namelijk ook moeilijk uit te maken of een woord (of een gebruik van een woord) als partikel moet worden aangemerkt. Beschouw een woord als *misschien*: in veel gevallen (zoals bijvoorbeeld in (54)) is het een modaal bijwoord, dat beklemtoond kan worden en vooraan in de zin kan staan (55):

- (54) Jan is misschien wel ziek
(55) Misschien is Jan wel ziek

Soms echter lijkt het woord veel meer op een echt partikel: dan draagt het nauwelijks iets bij aan de propositionele betekenis (al is het maar omdat de 'misschien'-betekenis al op een andere manier wordt uitgedrukt, bijvoorbeeld door een modaal hulpwerkwoord), valt het zonder betekenisverandering niet te beklemtonen, en bevindt het zich in een cluster met onmiskenbare partikels:

- (56) Mogelijk heb je hierin gelijk dat wij zelf misschien niet eens zo zeer verschillend zijn: maar onze idealen zijn dat geheel en al.⁵⁰
(57) Hij was nieuwsgierig en vroeg of ik misschien nog 's bij haar (en hij maakte over zijn schouder een achterwaartse beweging met zijn hoofd) op bezoek geweest was.⁵¹

Een ander voorbeeld is *straks*, dat in zinnen als (58-59) niet neutraal naar een verwachting voor de toekomst verwijst, maar veeleer een negatieve toekomstverwachting of een vrees uitdrukt dan wel suggereert:⁵²

- (58) Eerst wat lolbroekerij en straks weer roepen en tieren dat ze naar hém te luisteren had zolang ze hier woonde! En dat ze er niet moest aan denken het hier af te trappen terwijl ze nog minderjarig was! Of niet eens een job had! Of geen diploma!⁵³
(59) Straks zat hij met een hond die jankend tegen de kist sprong, de kuil in wilde, met de poten schrap van het graf weggetrokken moest worden.⁵⁴

In het lexicografisch product zullen de zaken ruimhartig en niet al te dogmatisch aangepakt worden, en zal er ook aandacht besteed worden die zich maar af en toe of slechts in bepaalde opzichten als partikels

⁵⁰ Willem Frederik Hermans, *Van Wittgenstein tot Weinreb: het sadistische universum 2*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1970. (Literaire Reuzenpocket; 343).

⁵¹ Gerrit Krol, *Middletons dood*. Amsterdam: Em. Querido's Uitgeverij, 1996.

⁵² Jack Hoeksema en een reviewer wijzen erop dat *straks* ook in positieve toekomstverwachtingen gebruikt kan worden: *straks wordt je artikel nog geplaatst ook!*

⁵³ Geertrui Daem, *Zotverliefd*. Antwerpen: Manteau; Amsterdam: Prometheus, 1997.

⁵⁴ Rascha Peper, *Een Spaans hondje*. Amsterdam; Antwerpen: Veen, 1998.

gedragen.⁵⁵ Ook langere eenheden, zoals de al eerder genoemde combinaties *met name* en *niet eens* die in allerlei opzichten als focuspartikels beschouwd kunnen worden, krijgen aandacht.

3.4 De microstructuur

Ieder lemma van het woordenboek bevat in elk geval de volgende onderdelen:

- een karakterisering van het soort partikel waar het om gaat (focuspartikel, modaal partikel, enz.).
- een beschrijving van de betekenis of pragmatische functie(s).

Dit is (alweer) een klassiek probleem bij veel partikels. Er wordt vanouds gedebatteerd tussen onderzoekers die voor iedere aparte gebruiksmogelijkheid van een partikel een aparte betekenis willen postuleren enerzijds en onderzoekers die een algemene betekenis aannemen voor alle verschillende toepassingen van een partikel en anderzijds, met andere woorden, tussen betekenisminimalisme en betekenismaximalisme (Posner 1979). De eerste benadering heeft als nadeel dat er geen einde is aan het vinden van nieuwe betekenisnuances, de tweede dat algemene betekenissen bij partikels de neiging hebben zo abstract te worden dat ze nauwelijks meer onderscheidend werken. Beide benaderingen, consequent doorgevoerd, kunnen en zullen leiden tot een onbruikbaar woordenboek (Weydt en Hentschel 1983): het is dus zaak de gulden middenweg te vinden.

- bespreking van gelijkkluidende woorden en (bijna-)synoniemen en eventuele verschillen.

Veel partikels kennen ook een beklemtoonbare variant met minder vage, niet als partikel te benoemen betekenissen (het is een punt van discussie of we hier te maken hebben met homonymie of met polysemie). Het eerder genoemde *zeker* kan bijvoorbeeld ook bijvoeglijk naamwoord zijn (*dat is een ding dat zeker is*). Een korte opsomming van die verschillende andere gebruiksmogelijkheden verheldert het beeld op het gebruik als partikel.

Verder kan de functie van de verschillende partikels vaak door andere partikels (of met behulp van andere talige middelen) vervuld worden. Een zin als (20) (hier herhaald als (60)) met het epistemisch-modale *zeker* in een vraagzin met rechte volgorde is onder meer min of meer equivalent aan een zin met het modale partikel *niet* in een vraagzin met inversie (61) en aan een stellende zin met epistemisch-modaal *moeten* (62). Ook dat dient genoteerd te worden:

(60)	U bent <i>zeker</i> Olga van Marion?	(modaal partikel <i>zeker</i>)
(61)	Bent u <i>niet</i> Olga van Marion?	(modaal partikel <i>niet</i>)
(62)	U moet Olga van Marion zijn	(epistemisch modaal hulpwerkwoord <i>moeten</i>)

- de syntactische omgevingen waarin het partikel welke betekenissen heeft.

Laat ons dit illustreren met behulp van de combinatie *maar eens*. Een belangrijke functie hiervan is taaldaden verzwakken: bevelen worden vriendelijker (zie hierboven sectie 2.5), mededelingen worden minder stellig: met een zin als (63) kan de spreker bijvoorbeeld suggereren dat hij gemakkelijk op andere gedachten te brengen is.

- (63) Ik ga maar eens naar huis

Nu zou men op grond van de zojuist gegeven beschrijving van de functie van *maar eens*, het verzwakken van taaldaden, verwachten dat *maar eens* ook in vragen zou kunnen voorkomen, om daar op vergelijkbare wijze de vraag minder dringend, minder eisend te maken. Dat blijkt echter niet het geval. *Maar eens* komt wel voor in ironische echo-vragen als (64), en in als vragen verpakte aansporingen (65) en bevelen (66) (waarbij we andermaal terug zijn bij de directieven van sectie 2.5), maar de combinatie kan niet gebruikt worden om informatie-vragen beleefder te maken (67). Voor dat doel gebruiken we veeleer partikels als *misschien* ((68) en (57) hierboven) of *soms* (69):

- (64) Zo, ben je maar eens uit bed gekomen?
(65) Tegen twaalf uur stond dr. Dushkind op en zei: - Kom, kindje, zullen we maar eens naar bed gaan?⁵⁶

⁵⁵ Vergelijk ook bijvoorbeeld Foolen (1993: 13): "In deze studie wil ik de trem 'partikel' heel ruim hanteren voor al die woorden die geen bijdrage leveren aan de propositionele inhoud van een zin of uiting." Zie aldaar voor bespreking van de problemen rond de term "propositionele inhoud".

⁵⁶ Peter Andriessse, Zuster Belinda en het geheime leven van dokter Dushkind. Eerste druk, 1971; derde druk, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 1985.

- (66) Perla legt de bladen en haar tas op de rollende band, het pakje houdt ze zolang in haar hand, het trekt onmiddellijk de aandacht van de agente die haar kleren aftast, of ze dat pakje maar eens wil openmaken.⁵⁷
- (67) *Weet u maar eens waar ik het beeld van Erasmus kan vinden?
- (68) Weet u misschien waar ik het beeld van Erasmus kan vinden?
- (69) Weet u soms waar ik het beeld van Erasmus kan vinden?

- het collocationeel gedrag, inclusief eventuele bijzondere eigenschappen van vaste combinaties - dat is hierboven al uitgebreid aan de orde gekomen, en dat geldt ook voor

- opmerkingen over de distributie: formeel/informeel, zeldzaam/frequent, algemeen verbreid/alleen in België/Nederland (in deze betekenis), enz.

4 Besluit

In dit artikel is een korte beschrijving gegeven van een aantal groepen woorden die traditioneel aangeduid met de term 'partikels'. Vervolgens werd ingegaan op de opzet en een aantal methodologische achtergronden van een woordenboek van de partikels van het Nederlands in Nederland en Vlaanderen. De partikels vormen in de taalkundige beschrijving van het Nederlands een nog relatief onbekend gebied, terwijl ze belangrijke functies vervullen in de communicatie: Nederlands zonder partikels is verschrikkelijk stijf, zo niet onbehouwen, maar verkeerd gebruik van partikels leidt ook gemakkelijk tot misverstaan. Het hier geschetste lexicografisch product beoogt het gebied van de partikels in kaart te brengen, zowel ten behoeve van taalkundigen als van taaldocenten.

Bibliografie

- Abraham, W. (1986). Voorwoord. *TTT* 6, p.83-86.
- Alleton, V. (1981). Final particles and expressions of modality in modern Chinese. *Journal of Chinese Linguistics* 9, p.91-114.
- Van Baar, T. (1997). *Phasal Polarity*. Diss. Universiteit van Amsterdam.
- Barbiers, S. (1995). *The Syntax of Interpretation*. Diss. Leiden.
- Beem, H. (1974). *Uit Mokum en de mediene: Joodse woorden in Nederlandse omgeving*. Assen: Van Gorcum.
- Beheydt, L. (2000). [bespreking van] Bruce Donaldson: Dutch. A Comprehensive Grammar, 1997. *Neerlandica extra Muros* 38, p.62-63.
- Van Belle, W. (2000). Het project 'Nederlandse grammatica voor Franstaligen'. *Leuvense Bijdragen* 89, p.7-18.
- De Berg, J. (1999). *Trouw Schrijfboek*. Amsterdam: Uitgeverij Maarten Muntinga. Rainbow Pocketboek.
- Biber, D. (1988). *Variation across speech and writing*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press.
- Bloem, L. (2000). Partikels (a t/m f) in EWN. Doctoraalscriptie, Universiteit van Amsterdam.
- Uit den Boogaart, P.C. (red.) (1975). *Woordfrequenties in geschreven en gesproken Nederlands*. Utrecht: Oosthoek, Scheltema & Holkema.
- Chafe, W., en J. Nichols (red.) (1986). *Evidentiality: the linguistic coding of epistemology*. Norwood, N.J.: Ablex.
- Colson, J.-P. (2000). De Nederlandse equivalenten van 'en effet': een hersenbreker voor Franstalige studenten. *Leuvense Bijdragen* 89, p.69-84.
- Cooper, W., en J.R. Ross (1975). Word order. In *Papers from the parasession on functionalism*. Chicago: Chicago Linguistic Society, p.63-111.
- DeLancey, S. (1997). Mirativity: The grammatical marking of unexpected information. *Linguistic Typology* 1, p.33-52.
- Denniston, J.D. (1954). *The Greek Particles*. 2e dr. Oxford: The Clarendon Press (eerste dr.: 1934).
- Devos, M., W. Vandeweghe (red.) (1985). *(Nog maar) pas. Twee semantische studies op historische en woordgeografische basis*. Gent: R.U. Gent. Studia Germanica Gandensia 6 (nieuwe reeks).
- Den Dikken, M. (1995). *Particles: on the syntax of verb-particle, triadic, and causative constructions*. New York [etc.]: Oxford University Press.
- Donaldson, B. (1997). *Dutch. A Comprehensive Grammar*. London and New York: Routledge.
- Duffield, N. (1995). *Particles and Projections in Irish Syntax*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers. (Studies in natural language and linguistic theory, 32).

⁵⁷ Monika van Paemel, Rozen op ijs. Amsterdam: Meulenhoff, 1997.

- Elffers, E. (1997). De onaccentueerbaarheid van modale partikels. In *Grammaticaal Spektakel. Artikelen aangeboden aan Ina Schermer-Vermeer*. Amsterdam: Vakgroep Nederlandse Taalkunde, p.59-70.
- Elffers, E. (2000). Vast en zeker. In H. den Besten, E. Elffers, J. Luif (red.) *Samengevoegde woorden. Voor Wim Klooster bij zijn afscheid als hoogleraar*. Amsterdam: Leerstoelgroep Nederlandse Taalkunde Universiteit van Amsterdam, p.87-99
- Foolen, A. (1986). 'Typical Dutch noises with no particular meaning': modale partikels als leerprobleem in het onderwijs Nederlands als vreemde taal. In *Verslag van het negende Colloquium van docenten in de Neerlandistiek aan buitenlandse universiteiten*. Den Haag: IVN, p.39-57.
- Foolen, A. (1993). *De betekenis van partikels. Een dokumentatie van de stand van het onderzoek met bijzondere aandacht voor maar*. Diss. Nijmegen.
- Foolen, A. (1996a.) [bespreking van] Kris van de Poel en Sven van Elst: De finesses van het Nederlands: Oefenboek voor anderstaligen. *Nederlandse Taalkunde* 1, p.337-339.
- Foolen, A. (1996b.) Pragmatic particles. In J. Verschueren, J.-O. Östman, J. Blommaert, C. Bulcaen (red.), *Handbook of Pragmatics 1996*. Amsterdam: John Benjamins, p.1-24.
- Geeraerts, D. (2001). Woordenboeken in het nieuwe millennium. Een reactie. *Trefwoord* (elektronische editie, <http://www.fa.knaw.nl/>).
- Geerts, G., W. Haeseryn, J. de Rooij, en M.C. van den Toorn (1984). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen en Leuven: Wolters-Noordhoff en Wolters.
- Geerts, G., en T. den Boon (red.) (1999). *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal*. 13e, herz. uitg. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie.
- Van Gessel, H., B. van Kleef, J. Tromp, en W. Wirtz (red.) (1997). *de Volkskrant: Het nieuwe stijlboek*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Van Gestel, F., F. Jansen, en E.-M. Ternité (ca. 2000). Contrastieve grammatica Duits-Nederlands. Ms. Utrecht.
- Haeseryn, W., e.a. (red.) (1997). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. 2e, geheel herz. dr. Groningen en Deurne: Martinus Nijhoff en Wolters Plantijn.
- Helbig, G. (1988). *Lexikon deutscher Partikeln*. Leipzig: Enzyklopädie Verlag.
- Helbig, G., en A. Helbig (1995). *Deutsche Partikeln - richtig gebraucht?*. Leipzig [etc.]: Langenscheidt und Verlag Enzyklopädie.
- Hoeksema, J. (1996). Aantekeningen bij *ooit*, deel 1: *nog ooit* versus *ooit nog*. *TABU* 26, p.1-16.
- Hoeksema, J. (2000). Polarity-sensitive focus particles in Dutch: Distributional differences and diachronic developments. Lezing Discourse Particles, Modal And Focal Particles And All That Stuff..., An international conference on Particles, Brussel, 8-9 December.
- Hoeksema, J., en F. Zwarts (1991). Some remarks on focus adverbs. *Journal of Semantics* 8, p.51-70.
- Hoogvliet, J.M. (1903). *Lingua: een beknopt leer- en handboek van Algemeene en Nederlandsche taalkennis, meer bepaaldelijk bestemd voor leeraren en onderwijzenden in moderne en oude talen*. Amsterdam: S.L. van Looy.
- De Jong, E. D. (red.) (1979). *Spreektaal. Woordfrequenties in gesproken Nederlands*. Utrecht: Bohn, Scheltema & Holkema.
- Kärnä, A. (2000). *Die Kategorie 'Partikel' gestern und heute. Ein Überblick über griechische, lateinische und deutsche Grammatiken*. Diss. Helsinki.
- Kirsner, R. (2000). What it takes to understand a related language: the collusion of language, culture, and cognition in the deployment of Dutch utterance-final pragmatic particles. Lezing Language, Culture and Cognition, Leiden, 22-23 Maart.
- Kirsner, R., en J. Deen (1990). Het mes snijdt aan twee kanten. On the semantics and pragmatic of the Dutch final particle *hoor*. In Margriet Bruijn Lacy (red.), *The Low Countries: Multidisciplinary studies*. Lanham: University Press of America, p.1-12
- Klein, H. (1997). *Adverbs of degree in Dutch*. Diss. Groningen.
- König, E. (1991). *The meaning of focus particles: a comparative perspective*. London [etc.]: Routledge.
- König, E., D. Stark, en S. Requardt (1990). *Adverbien und Partikeln: ein deutsch-englisches Wörterbuch*. Heidelberg: Groos.
- Krivonosov, A.T. (1963). *Die modalen Partikeln in der deutschen Gegenwartssprache*. Diss. Humboldt Universität Berlin. Göppingen (1977): Kümmerle.
- Moerdijk, F. 2000. Woordenboeken in het nieuwe millennium. *Trefwoord* (elektronische editie, <http://www.fa.knaw.nl/>).
- Mosegaard Hansen, M.-B. (1998). *The function of discourse particles: a study with special reference to spoken standard French*. Amsterdam: Benjamins. (Pragmatics and beyond. New series, 53).
- Oostdijk, N. (2000). Building a corpus of spoken Dutch. In Paola Monachesi (red.), *Computational Linguistics in the Netherlands 1999. Selected Papers from the Tenth CLIN Meeting*. Utrecht: Utrecht Institute of Linguistics OTS, p.147-157.
- Van Oostendorp, M., en T. van der Wouden (1998). Corpus internet. *Nederlandse Taalkunde* 3, p.347-361.

- Van de Poel, K., en L. van de Walle (1995). Nederlandse partikels en andere kleine woorden in het kader van beleefdheidsstrategieën. In Th.A.J.M. Janssen, P.G.M. Kleijn, en A.M. Musschoot (red.), *Nederlands in culturele context. Handelingen Twaalfde Colloquium Neerlandicum, Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius Antwerpen, 28 augustus - 3 september 1994*. Antwerpen: Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius Antwerpen, p.325-343.
- Van de Poel, K., Sven van Elst, Sabine Steenmans, Jo Verhoeven, en Ginny De Vos (1996). *De finesses van het Nederlands. Oefenboek voor anderstaligen*. Leuven / Amersfoort: Acco.
- Posner, R. (1979). Bedeutungsmaximalismus und Bedeutungsminimalismus in der Beschreibung von Satzverknüpfen. In Harald Weydt (red.), *Die Partikeln der Deutsche Sprache*. Berlin/New York: De Gruyter, p.378-394
- Redeker, G. (1994). Maar nu even iets heel anders - maar als segmentatiesignaal. In R. Boogaart en J. Noordegraaf (red.), *Nauwe Betrekkingen. Voor Theo Janssen bij zijn vijftigste verjaardag*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU, p.213-221.
- Renkema, J. (1981). *De taal van 'Den Haag': een kwantitatief-stilistisch onderzoek naar aanleiding van oordelen over taalgebruik*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Renkema, J. (1989). *Schrijfwijzer*. Volledig herz. ed. 's-Gravenhage: SDU uitgeverij (Oorspr. uitg.: 1979).
- Renkema, J. e.a. (red.) (1998). *Spellingwijzer Onze Taal*. Groningen en Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact en Wolters-Noordhoff.
- Roorda, T. (1864). *Over de deelen der rede en de rede-ontleiding, of logische analyse der taal, tot grondslag voor wetenschappelijke taalstudie*. Derde, op nieuw verbeterde en veel vermeerderde uitgaaf. Leeuwarden: G.T.N. Suringar (eerste dr.: 1852).
- Roose, H. (1964). *Het probleem van de woordsoorten, in het bijzonder van het bijwoord in het Nederlands*. Diss. Utrecht dissertation. Mouton, Den Haag.
- Rullmann, H. (1995). How to say not even in Dutch. Lezing Colloque de Syntaxe et Semantique de Paris/ the Paris Syntax and Semantics Conference, October 12-14, 1995.
- Salverda, R. (1998). Over de dubbelfunctie van de ANS. Internationaliseringsperspectieven voor de Nederlandse taalkunde. *Nederlandse Taalkunde* 3, p. 262-281.
- Schiffrin, D. (1987). *Discourse markers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- De Schutter, G., en P. van Hauwermeiren. (1983). *De structuur van het Nederlands. Taalbeschouwelijke grammatica*. Malle: De Sikkel.
- Singler, J.V. (red.). (1990). *Pidgin and Creole tense-mood-aspect systems*. Amsterdam: Benjamins.
- Smessaert, H. (1999). *Perspectief en vergelijking: aspectuele partikels in het Nederlands*. Leuven: Peeters.
- Taylor, J.R. (1989). *Linguistic categorization: Prototypes in linguistic theory*. Oxford: The Clarendon Press.
- Thurmair, M. (1989). *Modalpartikeln und ihre Kombinationen*. Tübingen: Niemeyer.
- De Vriendt, S. (1995). Kom, kijk, zeg als interjectie. In *Van geen kleintje vervaard*. Brussel: VUB Press, p.151-159.
- De Vriendt, S., en P. Van de Craen (1986). Over plaatsingsmogelijkheden van schakeringspartikels. *TTT* 6, p.101-116.
- De Vriendt, S., W. Vandeweghe, en P. Van de Craen (1991). Combinatorial aspects of modal particles in Dutch. *Multilingua* 10, p.43-59.
- De Vries, M., L. A. te Winkel e.a. (red.) (1864-1998). *Woordenboek der Nederlandsche taal*. 's-Gravenhage [etc.]: Martinus Nijhoff [etc.].
- Vandeweghe, W. (1992). *Perspectivische evaluatie in het Nederlands: De partikels van de 'al/nog/pas'-groep*. Gent: Koninklijke Academie voor Taal- en Letterkunde.
- Vismans, R. (1994). *Modal particles in Dutch directives: a study in functional grammar*. Diss. Vrije Universiteit Amsterdam.
- Weydt, H., e.a. (1983). *Kleine deutsche Partikellehre: ein Lehr- und Übungsbuch für Deutsch als Fremdsprache*. Stuttgart: Klett.
- Weydt, H., en E. Hentschel (1983). Kleines Abtönungswörterbuch. In Harald Weydt (red.), *Partikeln und Interaktion*. Tübingen: Niemeyer, p.3-24.
- Wolski, W. (1986). *Partikelllexikographie: Ein Beitrag zur praktischen Lexikologie*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Woordenlijst (1995). *Woordenlijst Nederlandse Taal*. Samengest. door het Instituut voor Nederlandse Lexicologie, met een leidraad door Jan Renkema. Den Haag en Antwerpen: Sdu en Standaard.
- Van der Wouden, T. (1998). Waar Machteld nou? *TABU* 28, p.159-161.
- Van der Wouden, T. (1999). Smeermiddelen van de taal. Partikels in het Nederlands. *Onze Taal* 68, p.292-95.
- Van der Wouden, T. (2000a). Focus on appendices in Dutch. In H. de Hoop en T. van der Wouden (red.), *Linguistics in the Netherlands 2000*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, p.233-245
- Van der Wouden, T. (2000b). Over zeker, zeker? zeker! *TABU* 30, p.63-89.